

CSEPELI GYÖRGY

Tudásunk a nemzettudatról

A nemzet... így önállóan és szóösszetételek részeként: aligha van főnév, amely sűrűbben fordulna elő a magyar politikai szókészletben. Említik pátosztól remegve, kurucos hévvel, büszke bezzeg és csak azért is módján. Hivatkoznak rá és ellenhivatkoznak általa. Némelykor politikai viták ultima ratiója, máskor sietősen előkapott ideologikus panel, felszínes és száználmasan avított érvpótlék. *A nemzettudat* a nyolcvanas években mégis kedvelt témája lett a jórészt, Értelmiségi diskurzusoknak, mert poftitkárlegitimáló szerepe erősödött, s a hozzá kapcsolódó érzelmi, indulati töltés megszólalásra készítette az írástudókat. Hogy pontosan miből áll össze a nemzettudat, árról akkor sem, s gyaníthatóan most sem tudnak túl sokat és biztosat a rá hivatkozók. Mindent összevetve, érdekes vállalkozásnak tűnt, hogy megkíséreljük feltárni a tudomány eszközeivel a magyar nemzettudat mélyszerkezetét néhány értelmiségi csoportra vonatkozóan.

Feltételezésünk szerint, a magyar nemzetre vonatkozó ideologikus tudáskészletünk több rétegből tevődik össze. A két alkalommal, 1983-ban és 1989-ben végzett adatfelvétel során arra törekedtünk, hogy e tudáskészlet szerkezetét minél hitelesebben feltáró módszert alkalmazzunk. Egy többváltozós elemzési eljárás mellett döntöttünk, amely lehetővé tette, hogy a válaszokból kirajzolódjanak a meghatározóan fontos gondolkodási típusok és a főbb ideológiai profilsoportok. E két tudományos vizsgálat eredményeiből most *részleteket* közlünk, elhagyva a szigorúan szaktudományos, szakmai-módszerbeli táblázatokat, hivatkozásokat.

Az 1983-as vizsgálat során a legfontosabb változók azokból az értékekből tevődtek össze, amelyeknek megfelelően a kapott válaszok megoszlottak. Ezeket a változókat együttesen kezelve, ún. hierarchikus faktoranalízisnek vetettük alá; ennek eredményeként képződtek az itt is közölt főbb faktorok. Az 1989-es felméréskor a változókat cluster-analízis segítségével vizsgáltuk, s így módon tudtuk ideológiai-politikai profilsoportokba sorolni a válaszokat.

Nézetszervező támpontok

A következőkben *először az 1983-as vizsgálat* eredményeit ismertetjük. Előjáróban csak annyit jegyeznénk meg, hogy minden faktor tartalmaz egy ún. központi nézetet, amihez további nézetek, vélekedések kapcsolódnak. A faktoron belül az egyes elemek különböző értéksúllyal szerepelnek. Ebből következik, hogy a faktorképződés szempontjából is eltérő súlyt képviselnek.

I. NEMZETI KÖZÖSSÉG-NEMZETI TÁRSADALOM. Ebben a faktorban találjuk azokat az értékeléseket, amelyeket a válaszadóktól a „magyar” jelzővel kapcsolatba hozott hús szó mindegyikével összefüggésben kérdeztünk. A faktorban magasabb értékkel vannak jelen a kultúrnemzeti felfogás elemei, amelyek erkölcsi, lélektani, irodalmi dimenzióban ítélik meg elsődlegesen a nemzeti létet. Alacsonyabb értékkel szerepelnek azok az elemek, amelyek

a nemzetet mint politikai, gazdasági, kulturális közvetítések kapcsolatrendszerét jelenítik meg. A faktor pozitív korrelációi tehát a kultúrnemzeti felfogásra utalnak.

II. NEMZETI ÖSSZETARTÁS. Az ide került attribúciók közös vonása: olyan beállítódásra utalnak, hogy akarattal, elszánással, szilárd összetartással a nemzet úrrá lehet bajain és nehézségein. Utóbbiak mindig akkor következnek be, ha a széthúzás, a pártoskodás, a megfelelő vezetés hiánya folytán gyöngül, és szétzilálódik a nemzeti összetartás. E jellegzetes társadalomlélektani oktulajdonító hajlam ellenlábasa a tartós belső okok keresése, illetve a külső okok számontartása.

III. ERÉLY. A határokon kívül élő nemzeti kisebbségek hátrányos helyzetével kapcsolatos reagálások kívánatos kezelési módjára vonatkozó beállítódásokat találjuk ebben a faktorban, ahol domináns vonás a hajlíthatatlanság, az erélyes fellépés sürgetése, a kompromisszum elutasítása. Ezzel szembeállítható a belenyugvás, illetve a kompromisszumos megoldási készség.

IV. NEMZETI PRIORITÁS. Ebben a faktorban látjuk viszont azokat a változókat, amelyek a nemzeti összefogás erősítését és a nemzeti közmegegyezés szilárdítását részesítik előnyben a gazdasági, politikai, ideológiai, mentálhigiénés szempontokkal szemben, amelyéji e beállításban nemzeti szempontból kevésbé tűnnek lényegesnek. A nemzeti függetlenség, a nemzeti azonosságtudat és valamennyi magyar érdekeinek képviselője szintén hangsúlyosan jelentkezik e faktorban. A magyar társadalom prosperálásában a gazdasági, a kulturális, a társadalmi egyenlőség szempontjai a nemzeti szempontokhoz képest hátrább sorolandók. E nézet szöges ellentéte olyan prioritási szempontokra utal, amely a nemzeti létet a társadalmi alrendszerek sikeres működésének következményeként jeleníti meg.

V. MAGYAR NEMZETI KISEBBSÉGEK SORSA. E faktorban az a nézet jelenik meg, mely a határokon kívül élő magyar nemzeti kisebbségek sorsa befolyásolásában a magyarországi tényezők szerepét hangsúlyozottan elismeri, beleértve az érintett kisebbségekre háruló feladatokat is. A nemzetközi ráhatás várható pozitív következményeit illetően e nézet szkeptikus.

VI. NEMZETI AKTIVITÁS ÉS PASSZIVITÁS. Itt a szervező nézetelem: a „két pogány közt...” jelszó, amely a magyarság sorsát a tőle függetlenül alakuló nemzetközi erőviszonyok függvényeként jeleníti meg. Az itt szereplő oktulajdonítások kivétel nélkül a magyarságtól függetlenül ható külső, objektív okokkal operálnak. Ezáltal a kudarc elviselhetővé válik, hiszen a nemzet csupán elszenvedi a nála hatalmasabb erők által rá mért csapásokat. A központi nézet tehát passzivitási vélelmet foglal magába, amely Németh László fogalmazásában a magyarságot mint „falhoz állított népet” határozza meg. A túlerő, a szerencsétlen földrajzi helyzet, a közömbös Nyugat-Európa olyan külső (s ráadásul tartós) kudarc-ok, melynek révén elviselhetővé válik tényként tudomásul venni a kénytelen passzivitást és a tehetetlenséget. Nem véletlen, hogy ebben a faktorban látjuk viszont a következő állítással kapcsolatosan mért egyetértést is: „Kis népként, századokon át nálunk hatalmasabb erők okozta bukásoktól szenvedtünk és morzsolódtunk”. Ilyen beállítódás mellett a pusztán életben maradás is sikerként könyvelhető el, s jelentős lelki erő meríthető belőle.

VII. MAGYAR NEMZETI KISEBBSÉGEK ASSZIMILÁCIÓJA. Ez a faktor a határokon kívül élő magyar nemzeti kisebbségek megmaradási esélyeit illetően pozitív valószínűségi ítéletet tükröz, a remény faktora.

VIII. NEMZET ÉS EMBERISÉG: E faktorban az a nézet tűnik meghatározónak, hogy a nemzeti szempont az emberiség történelmében viszonylagos érvényű, más, globális érvényű szempontoknak van alávetve. E nézet szöges ellentéte a nemzeti szempont túlértékelésének felel meg.

XI. DEMOGRÁFIA. E faktorban az a nézet domináns, amely a magyarság fogyása miatt érzett aggodalomra utal, teljes tudatában lévén annak az előrejelzésnek, hogy a magyarok létszáma az ezredfordulóra lényegesen kisebb lesz, mint ma. E nézet lélektani párja az a vélemény vagy nézet, hogy a cigányok létszáma nőni fog, ezáltal feszültségterhes állapot keletkezik.

X. NEMZETI ÖNISMERET. Az ideiglenes belső, valamint a tartós külső okok tulajdonítása mellett találhatunk egy olyan oktípust is, amely a társadalom realitásaiból kiindulva próbálja megkeresni a bekövetkezett kedvezőtlen események okát. A faktor a magyar társadalom strukturális elmaradottságának számontartására utal, ehhez társul az ország második világháborús szerepének olyan magyarázata, amely tagadja a külső okokat („trianoni békét diktáló nagyhatalmak”), és az ország vezető politikusainak, valamint a jobboldali eszméktől megfertőzött néptömegeknek a hibáztatása tűnik inkább meghatározónak.

XI. NEMZETI ÖNSAJNÁLAT. A részletesen tárgyalt „kis nép”-sztereotípiákat sorolhatjuk föl ebben a faktorban (elszigeteltségünk, rokonalanságunk miatt a világ nem ismerhette meg igazi értékeinket, kis népként századokon át nálunk hatalmasabb erők okozta bukásuktól szenvedtünk és morzsolódtunk, századokon át magunkra hagyatottan megálltuk helyünket Európában, kultúránk és szellemi életünk alapján az élenjárók közé tartozunk). Ebben a faktorban szerepel még az a vélekedés is, hogy Magyarország a többi hasonló adottságú európai országhoz képest a balszerencsésebbek közé tartozik.

XII. NEMZETI ÖNKRITIKA. A faktor a magyaroknak ártó népek fokozottabb számontartására utal, szemben azzal az ártó hatással, amelyet a magyarok gyakoroltak a történelem során más népekre.

XIII. FÜGGETLENSÉG ÉS PROSPERÁLÁS. A faktor olyan látásmódra utal, amely inkább a prosperálásban véli biztosítottnak a nemzet fölemelkedését. Ezzel szemben található a függetlenségnek tulajdonított elsőbbség.

XIV. AUTOCHTON MAGYARSÁG. Azokat a változókat látjuk viszont ebben a faktorban, amelyek a nemzeti önszemlélet szempontjából idegen, zavaró tényezőkre, ezek elutasítására utal. Az elutasítás azért következik be, mert a szóban forgó tényezők nem illenek bele a saját nemzet történelméről, értékeiről, harcairól alkotott képbe (államalapítás szláv hatásra, államalapítás mint a magyarok jellegadó vonásainak szétzúzása, 1848-1849 mint az országban élő nemzetiségek feletti hegemonia megszerzésének álcázása, illetve mint teljes kudarc).

XV. OPTIMIZMUS. A béke és a harmónia iránti vágy e faktor kulcseleme.

A faktoranalízis révén tehát feltárul a kérdőívvel vizsgált problematika belső rendszere, hiszen azok a változók kerültek egy faktorba, amelyek között rejtett azonosságok, affinitások voltak. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kapott faktorok *tendenciák*, s egészükben nem magyaráznak többet, mint az összvariancia 42 százalékát. Ez arra utal, hogy a megkérdezettek nemzeti tematikájú tudása távolról sem jellemezhető szilárdnak, logikusan rendezettnak.

Orientációk

A bemutatott *tizenöt elsődleges faktort* (amelyeket nézetszervező támpontnak neveztünk) ismételtelen faktoranalízisnek vetettük alá, elsősorban azért, hogy a további vizsgálatokhoz szükséges kevés számú változóhoz juthassunk. Az így kapott *öt másodlagos faktor* megvitatása önmagában sem érdektelen, hiszen a magyar nemzetre vonatkozó gondolkodás ideologikus orientációiként értelmezhetők.

1. NEMZETI EGYSÉG. E másodlagos faktor szerint a nemzeti létet mindenekelőtt erkölcsi, lélektani és poétikai térbe helyezett jelentések összegződéséként fogjuk fel. A nemzet összetartása morális és lélektani tényezők közvetlen következménye. Ez az orientáció a határokon kívül élő magyar nemzeti kisebbségek sorsa iránt érzett felelősséget is magába foglalja. Negatív érték mellett ez az orientáció fordított: nem a kultúrnemzeti, hanem inkább az államnemzeti felfogást követi. Ebben az esetben a nemzetmeghatározásban a jogi, a politikai, a gazdasági és a társadalmi elemek dominálnak, a nemzeti társadalom összetartásában a társadalomlélektani tényezők másodlagosak. A határokon kívül élő magyar

nemzeti kisebbségek sorsának befolyásolására ebben az esetben nem mutatkozik érdemleges kompetencia Magyarországon.

2. **MAGYAR ÖNCÉLUSÁG.** Ez az orientáció erélyt és határozottságot sugall mindig, ha a határokon kívül élő magyar nemzeti kisebbségekkel szemben hátrányos megkülönböztetésre engednek következtetni a tudomására jutó tények. Fölerétkeli a nemzeti szempont szerepét a világtörténelemben. Az orientáció aggodalmat kelt a magyarság létszámának csökkenése miatt, és kedvez az olyan történelmi önszemléletnek, amely fokozottan hangsúlyozza a magyarokat idegen nemzetek részéről ért ártalmas hatásokat. Az orientáció ellentéte a határokon kívül élő magyar kisebbség hátrányos megkülönböztetésének eseteiben sem látja tanácsosnak a konfliktus fenyegetéssel és nyomáson alapuló kezelést, inkább a kompromisszum, illetve a belenyugvás stratégiáit részesíti előnyben. Történelemszemléletében az egyetemes szempontot fölerendeli a nemzeti szempontnak, közömbös a nemzet létszámának fogyásával szemben, s hangsúlyosan veti föl a magyarok minden olyan ténykedését, amely más nemzetek szemszögéből ártónak minősül.

3. **NEMZETI OPTIMIZMUS.** Ez az orientáció a határokon túl élő magyarság megmaradását véli realitásnak, miközben a világ jövőjét illetően optimista várakozásnak enged teret. Elutasítja a nemzeti önszemlélettől idegen nézeteket. Ellenkezője pesszimizmust, szorongást, negatív önszemlélet iránti fogékonyságot fejez ki.

4. **MAGYAR SORS.** A nemzeti összefogás erősítése, a nemzeti konszenzus és a nemzeti függetlenség preferálása, valamint a magyarságnak mint kis európai népnek a megmaradás és a túlélés érdekében történő, tragikumot sem nélkülöző szerepvállalása: ezek ennek az orientációnak a pillérei. A hagyományos nemzetszemlélet erejéről tanúskodó orientáció ellenlábasa az a felfogás, amely kevésbé fogékony arra, hogy a „magyar sorsot” etikai és politikai dimenzióban ragadja meg.

5. **MAGYAR ÚT.** Ez az orientáció a magyarság útját oly módon rajzolja meg, hogy felértékelődik benne a nemzeti önépítés és a belső tartalékok szerepe. Ellenkezője a kényszerűség, a külső tényezők meghatározó jelentőségére, a velük szemben folytatott önemészti küzdelemre és ennek következményeire utal.

Alminta-profilok

Az egyes alminták, amelyeket táblázatok tartalmaznak,* szociológiai-demográfiai tekintetében erősen különböznek egymástól. Ezért felmerülhet, hogy talán ezek a különbségek a meghatározóak, nem pedig az almintához való tartozás. Ellenetesként csak azt mondhatjuk: az almintához való tartozást az említett szociológiai-demográfiai változók határozzák meg, hiszen a társadalmi kommunikációban elfoglalt státushoz nem légtérben vezet az út. Hogy valaki a kreatív kommunikátorok vagy a közlések fogyasztói sorába tartozik-e foglalkozásszerűen, abba minden bizonnyal erőteljesen beleszól társadalmi-vallási-nemzedéki-politikai-nemi háttére.

Akár az elsődleges faktorok, akár a másodlagos faktorok alapján vizsgáljuk a különbségeket az egyes alminták között, megállapítható, hogy legmarkánsabban a *politikai-gazdasági vezetők* különböznek az összes többitől. A politikai-gazdasági vezetők csoportja jóval inkább a politikai aktualitások prizmáján át szemléli a nemzeti problematikát, s megfogalmazásaiban jobban ragaszkodik a hegemon ideológiai szótárhoz, mint a többi csoport. (Az 1989-es rendszerváltozás előtt érvényes hegemon ideológiai szótárról van itt szó.) A nemzeti társadalommal való azonosulásban a szocializmus célértéke a vezető szempont, amelyhez a munka, az engedelmeskedés, a becsületesség és a vezetés mint eszköz értékeinek révén lehet eljutni. Ez az egyetlen csoport a mintában, mely fokozott jelentőséget tulajdonít a magyar nemzeti létet belülről meghatározó tényezőktől független külső determinánsoknak. Körükben számottevő az a nézet, amely a magyar társadalmat geopolitikailag aszimmetriku-

* A teljes táblázatsort lásd a szerző közeljövőben megjelenő könyvében.

san ágyazza be Európába, azaz a kelet-európai mintákhoz való igazodásnak nincs alternatívája. Egészében a csoportot olyan nemzeti tudat jellemzi, amely a nemzeti lét fenntartása érdekében nélkülözhetetlen aktivitást (amelyet helyesen hangsúlyoz) az exogén feltételekhez való igazodásra szűkíti.

Az ellenpólus az *írószövetségi tagok körében* mutatkozó tudati minta. Belső ellentmondása, hogy miközben felértékelődnek a belső tényezők, és kitüntetett szerep jut a morális-pszichológiai tényezőknek a nemzeti egység megteremtésében és megtartásában, egyidejűleg jelentkezik a „kis nép”-tudatból adódó magárahagyatottság-érzés, a „falhozállítottság”-tudat. Erőteljes az érdeklődés a magyar nemzeti kisebbség fennmaradásának a kérdései iránt. A magyarság féltése, sorsának szorongásteli megítélése teszi ki e gondolkodási minta érzelmi tartalékát, aminek paradoxona, hogy legalább annyira bénító, mint amennyire cselekvésre hajtó. Utóbbi esetben irracionális, mágikus cselekvésekre indíthat, mivel a kiinduló gondolkodási keret nélküli a racionális cselekvések iránt szokásosan elvárható cél-eszköz reláció számbavételét, a várható haszon és kár szabatos felmérését.

A harmadik markánsan különböző alminta a *film- és tv-művészeti szövetség* tagjaiból verbuválódott. A nemzeti egységről vallott felfogásuk hasonlóan alakul, mint az írószövetségi tagoké: a nemzeti összetartozást, a magyar nemzeti kisebbségek sorsa iránti intenzív érdeklődést, a nemzeti egységnek tulajdonított jelentőséget emelik ki. Beállítódásuk azonban lemondóbb és bizonytalanabb a jövőt illetően. Kevésbé ítélik előnyösnek az erélyes fellépést a határokon kívül élő magyar nemzeti kisebbségek hátrányos megkülönböztetések elleni akciók sorában. Nemzeti attitűdjüket önkritika színezi, közömbösebbek a nemzet létszámának fogyásával vagy gyarapodásával szemben. Erős az elkötelezettségük a demokratikus értékek iránt.

Az *újságíró-szövetségi tagok* körében a nemzeti összefogás erősítése, a nemzeti konszenzus és függetlenség preferálása, valamint a magyarságnak mint kis európai népnek a szemlélete tűnik a nemzetről való gondolkodás meghatározó mintájának. Körükben erőteljes igény tapasztalható a határokon túli magyar nemzeti kisebbségek hátrányos helyzete elleni aktív fellépésre, tiltakozásra.

A *magyar-történelem szakos tanárok* nemzeti attitűdje és nemzeti identitása nélküli a szélsőségeket. Nemzeti identitásuk forrásai a spontán azonosulásból származnak, erre a nemzetmeghatározás tradicionális, morális és pszichológiai elemei épülnek, kiegészülve azzal, hogy pártolják a nemzeti konfliktusok erélyes kezelését, és elutasítják a túlzó nemzeti önkritikát.

A nemzeti tudattartalmak tekintetében talán az *agrárértelmiségi csoport* a legproblematisabb, hiszen körükben sehol sem tapasztalunk pozitív értékeket az egyes faktorok mentén. Ez arra utal, hogy a kreatív kommunikátorok közlései nem jutnak be ebbe a körbe (s megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy talán más körökbe sem), illetve mire eljutnak, addigra tartalmukat veszítik, eredeti tételezéseik visszajukra fordulnak. Hiányzik a kongruencia az adók és vevők között, márpedig enélkül hathatós kommunikáció elképzelhetetlen. Pessimistán vélekednek a magyar nemzetiségek asszimilációs esélyeit illetően, nemzeti önszemléletük negatív elemekkel terhes, a világ jövőjét is inkább a konfliktusok, semmint a harmónia irányában látják alakulni. Nemzetfelfogásukban nincsenek jelen a tradicionális hangsúlyok, morális és pszichológiai elemek. Semmi sincs azonban, ami ezt a hiányt ellentételezné. Spontán nemzeti identitásukra nem épül ideológikus építmény, s ez inkább azokkal rokonítja őket, akik a nemzeti társadalom többségét kitevő, önmagukat „magyar-ként érző” tömeghez tartoznak, híján érveknek, eszméknek, gondolatoknak és ismereteknek.

Ideológiai csoportok - nemzettudatunk a nyolcvanas évek végén

Az 1989-es vizsgálat során azt néztük meg, miként csoportosulnak a válaszadók a magyar nemzetre vonatkozó tudáskészletük közös, hasonló vagy rokonjellegű elemei szerint. Így

összesen *öt ideológiai csoport* jött létre. Leginkább az első és az ötödik csoportnak vannak koherens nézetei, a többi csoport tagjainak nemzeti identitása, ha mindegyik esetben másként szerveződik is, ellentmondásos és diffúz. A következőkben röviden jellemezzük a csoportok ideológiai profiljait.

A csoport: Politikai-jogi nemzettudat. E csoport esetében olyan államnemzeti, „Gesellschaft” jellegű gondolkodási keretről van szó, amelyből hiányoznak a természetes nemzeti identitás spontán és affektív összetevői. A nemzet itt államként szervezett demokratikus politikai közösség. A magyar állam történelmét e Felfogás szerint súlyos kudarcok jellemzik. E kudarc sorozat utolsó és kárhóztatott mozzanata az 1945 és 1989 között eltelt évtizedek társadalmi gyakorlata. E csoport tagjai számára úgy tűnik, hogy a kudarcokban javarészt külső, illetve megváltoztathatatlan, valamint belső, strukturális és társadalmi körülmények játszották a legfontosabb szerepet.

B csoport: Reménykedő nemzettudat. Akik a nemzetre vonatkozó tudáskészletük rokon elemei alapján ebbe a csoportba kerültek, azokat reménykedő, várakozó valószínűsítési minta jellemzi. Az e körben uralkodó naiv nemzetmeghatározásra a kultúrnemzeti ideológia és a közép-európai viszonyítás van hatással. E szemlélettől nem idegen a „harmadik út” gondolata sem. A népi írókhoz való kötődés azonban nem ortodox; ezt jelzik az urbánus vonatkozások.

C csoport: Érzelmi nemzettudat. Leginkább ebben a csoportban látjuk viszont a nemzettudat spontán és természetes elemeinek működését: az a lényege, hogy a személy a nemzeti hovatartozás vállalása által hozza létre, teremti meg a maga nemzeti azonosságtudatát. Naiv államnemzeti azonosulási mintát követ ez az alakzat annyiban, amennyiben a liberális mozzanat nélkülözi az explicit jogi-politikai érvelést. A nemzeti identitás mélyre nyúló érzelmi alapzatára tagolatlan gondolati építmény kerül, amelynek tematikus köre lélektani és erkölcsi mozzanatokon túl nem terjed. Ennek következtében gyakoriak a gondolati ellentmondások, a végig nem gondolt gondolatok, ám e csoport tagjai erről mit sem tudnak.

D csoport: Arctalan nemzettudat. Akiket az elemző eljárás e csoportba tömörített, azoknál nem találjuk meg sem a természetes, sem az ideologikus nemzeti identitás markáns összetevőit. Képletesen arctalannak nevezzük őket, mivel sem az államnemzeti, sem a kultúrnemzeti identitás (akár naiv, akár tudatos) mozzanatai nem fordulnak elő körükben. A nemzet – e csoport tagjainak felfogása szerint – a tradíciókra épülő kommunikációs közösség.

E csoport: Népies-demokratikus nemzettudat. A csoport tagjaira a természetes és nemzeti identitás kultúrnemzeti keretek által megteremtett egyensúlya jellemző. E felfogás belső ellentmondása, hogy egyfelől elfogadja a liberális és demokrata elveket, de ezeket a „Gemeinschaft” felfogás által megszabott nemzet tagjai körében hajlandó csak érvényesíteni. E csoporttudat a hanyatlásvízióval szemben morális és pszichológiai eszközöket alkalmazó cselekvési alternatívákat lát kívánatosnak.

Társadalmi lét-nemzeti tudat

A megelőző elemzések alapján remélhetően kiderült, hogy az értelmiségi réteg körében előforduló nemzeti tematikájú tudattartalmak szerkezet, rendszerezettség és érzelmi hőfok szerint eltérő alakzatokat mutatnak. Ezek az alakzatok a mindennapi életben nem rajzolódnak ki mindig éles körvonalakkal, de azért érezhetően eltérő felfogásokhoz, nézetrendszerekhez, értékrendszerekhez kapcsolódnak. A tagoltság és az eltérések igazi jelentőségükben az olyan ideológiai-politikai vitákban mutatkozhatnak meg, ahol az egyes felfogások prototipikus képviselői nem egyszerűen a rokon gondolkodásúakhoz kívánnak szólni, hanem a más felfogásúakat is meg akarják győzni, beleértve a habozókat és az álláspont nélkülieket is. Érthető, hogy ezt az aspektust a nyolcvanas években nem

érvényesíthettük igazán. Bár a hivatalos szocialista és internacionalista ideológia nyomása akkortájt már gyengült, ahhoz még elegendő volt az ereje, hogy a nemzeti témájú nyilvános megszólalások az álcázást válasszák. Ennek kettős funkciója volt. Egyfelől a szocialista és internacionalista követelményeknek tett engedmények könnyebbé s kockázatmentesebbé tették a megszólalást. Másfelől elősegítették az államszocialista rendszerrel szemben álló értelmiségi taktikai szövetségét, amelyet túl korán szétfeszíthetett volna a nemzet egymástól szögesen eltérő „Gesellschaft” és „Gemeinschaft” felfogásainak nyilvános exponálása.

A rendszerváltással egyidejűleg bekövetkező teljes sajtószabadság és a kormányzati hatalomért folytatott versengés (már a szabad választások előtt, de azokat követően is) nyíltan felszínre hozta az eltérő nemzetfelfogásokat.

Két vizsgálatunkkal kimutattuk, hogy a különböző tematikus és interpretációs szerkezetek a nemzeti egység, a nemzeti szerveződésben rejlő erőforrások, a nemzettel kapcsolatban táplált bizonyosságérzetek, a nemzeti társadalmat szervező értékek, valamint a nemzeti történelmet meghatározó külső tényezők különböző felfogásaihoz kapcsolódó gondolati és érzelmi rendszerben jelentkeznek. Azt is láthattuk, hogy a rendszer felsorolt elemei eltérnek aszerint, milyen kommunikációs státust töltenek be a nemzeti hovatartozás ideológiai tartalmainak társadalmi közvetítésében az egyes értelmiségi csoportok.

Felmerül azonban, vajon a különféle kommunikációs státusokba kerülés mögött nincsenek-e olyan szociológiai változók, amelyek a kommunikációs státus meghatározásán túl részt vesznek a nemzetre vonatkozó specifikus tudattartalmak meghatározásában.

A probléma lényegét *Angelusz Róbert* és *Tardos Róbert* állította fel egy 1986-ban indított vizsgálat kiinduló hipotéziseként. Arról van szó, hogy a tudati-kulturális jelenségek (amelyeknek egyike kétségtelenül a nemzetre vonatkozó tudás) és e jelenségek hordozóinak gazdasági és társadalmi státusa korántsem felel meg olyan mértékben egymásnak, mint amit egy mereven értelmezett „lét-tudat” modell alapján állva feltételezhetnénk. A szerzők megállapítása szerint a hasonló gazdasági státusban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiai viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben a többé-kevésbé eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak. Ennek okai a modernizációs változások által átformált társadalmi közegben keresendők.

Rétegződés és nemzeti identitás

A léthelyzet és a tudati helyzet inadekvát voltának egyik oka, hogy az új társadalmi pozíciók keletkezésének ritmusát képtelen követni az értékek, nézetek, gondolkodásmódok változása, következőképpen számos modern pozíció birtokosa tradicionális tudáselemekkel foglalta el helyét. Másik oka a modernizációs változások által felszabadított egyéni mozgástérben rejlik, amely lehetővé tette, hogy az egyének társ- és csoportválasztásaikban keresztülgázolhassanak a társadalmi szegregáció hagyományos pályáin, s ezáltal a státuscsoportok határait keresztbemetsző egyesületek, társaságok, szervezetek, klubok keletkeztek.

Szó sincs persze arról, hogy a társadalom e változások eredményeképpen homogenizálódott volna. A rétegződés és az egyenlőtlenség mint struktúraszervező elv továbbra is áthatja a társadalmat, de a strukturáló szempontok köre jelentősen kibővült. A gazdasági-társadalmi státuson kívül szerepet kap az érdekvégyesítési képesség, a hatalomban való részesedés, a kulturális tőke javaival való rendelkezés, az alkotás lehetősége, a szabadidővel való rendelkezés, az utazás, az életciklus előnyösebbnek ítélt „fiatal” szakasza. Így aztán egy sokdimenziós társadalmi szerkezet áll előttünk, amely nyilvánvalóan a mindennapi életvilágot szervező-alakító interakciós-kommunikációs kapcsolati mező változásainak közvetítésével teszi lehetővé, hogy a társadalom tagjai élménybe és tudásba fordíthassák a közöttük adódó hasonlóságokat és különbözőségeket.

A hetvenes években végzett magyarországi értelmiségvizsgálatok azt mutatták, hogy az egyes értelmiségi szakmai csoportok strukturálódásának rejtett, de az élet adta lehetőségek

kiaknázását messzemenően meghatározó szempontja: az értelmiségi rétegbe való bejutás generációs előzménye. Ezekből a vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy az első generációs értelmiségi lét messzemenően eltérő esélyeket és életmódot tesz lehetővé azokhoz képest, akiknek már szülei, illetve nagyszülei is értelmiségiek, vagy az akkori fogalmak szerint a középosztályhoz tartozók voltak.

A „középosztály” kategória alapvetően heterogén csoportok önbesorolását hozta közös nevezőre az elkülönülés jegyében. (Az elkülönülés a társadalmi hierarchia alsóbb rétegeiből való elhatárolódás igényéből származott.) A heterogenitást a középosztályi rekrutáció eltérő szociológiai útjai okozták, amelyek egyes esetekben a nemesi-dzsentrí rétegek felé, más esetekben a polgárság felé, s végezetül az utánpótlást képező paraszti-iparos-munkás tömegek felé vezettek.

A magyar társadalomfejlődés zavarai folytán ez a rétegződés elhatárolóan fontos lett éppen a nemzeti tudat szempontjából, mivel a „középosztályt” alkotó három fő csoport közül csupán a magát rendi hagyományai folytán magyarnak tartó csoport tekintette a nemzeti identitást magától értetődő pozitív azonosulási forrásnak. A másik két csoport választhatott: vagy hasonul ehhez a réteghez mint vonatkoztatási ponthoz (noha egyáltalán nem biztos, hogy az első csoport ezt az azonosulást „hitelesnek” fogja elismerni), vagy pedig reflektált módon megkísérli kidolgozni saját nemzeti attitűdjét.

Mindez a nyolcvanas évek végén olybá tűnhetett, mint egy teljesen érvénytelen történet-szociológiai adalék. Az 1945-ös fordulat óta eltelt négy évtized. Az államszocialista korszak mindent megtett azért, hogy a középosztályt eltüntesse a történelem színpadáról. Az értelmiség időközben professzionalizálódott, és a nagyfokú beáramlás révén a generációs előzmények elvesztették eredeti csoportképző erejüket.

Ismerve 1989 és 1990 eseményeit, tudhatjuk, hogy ez nyilvánvalóan nincs így. Az 1990-es választások során két nagy ideológiai és politikai erő különült el, amelyeket többek között a nemzetfelfogás, azon belül a demokrácia és a liberalizmus felfogásának eltérő módja osztott meg. A választásokon győztes kormánykoalíció demokráciafogalma és liberalizmusfogalma a kultúrmentzeti felfogáson belül maradt, viszont az ellenzék - az állammmentzeti felfogásnak megfelelően - nem volt hajlandó alávetni a demokrácia és liberalizmus politikai ideológiai alapelveit a magyar nemzet erkölcsi, lélektani és kulturális szempontok alapján történő meghatározásának. Megvan annak a veszélye, hogy a kilencvenes évek társadalmi folyamatait ez a politikai-ideológiai vita fogja uralni, kiszorítva az államszocializmusról a plurális demokratikus piacgazdaságra való átmenet lényegi gazdasági, társadalmi kérdéseinek pragmatikus megvitatását.

Egyáltalán nem véletlen, hogy ez történt, és hogy így történhetett. Az egyéni életsorsokba kódolt történelem erősebbnek bizonyult, mint az államszocializmus tabula rasát teremteni vágyó igyekezete. A családtörténeti múlt által közvetített identitáskeretek, ha a nyilvánosságtól megfosztva és rejtékutakra kényszerítve is, de az egymást követő értelmiségi vagy értelmiségivé váló nemzedékek tagjaiban elevenen éltek.

A mentalitásban, gondolkodásmódban, értékekben, normákban, beállítódásokban bujkáló történelmi meghatározottság figyelembevétele nélkül nem juthatunk el azoknak az identitásmintáknak a magyarázatához, amelyek érzékennyé tették a magyar társadalom nemzeti témákra fogékony közönségét, meghatározván - sokszor hordozóik számára sem nyilvánvalóan - nemzeti beállítódásaik szelekciós és interpretatív teljesítményét. Ez tette lehetővé, hogy a rendszerváltást követően szinte sértetlen vértetben támadtak fel és léptek színre az egymással kétszáz év óta versengő nemzetfelfogások.

Amikor az 1983-as vizsgálat eredményeit elemeztem, nem is sejtettem, hogy néhány évvel később az elemzésnek ilyen közvetlen politikai és ideológiai implikációjuk lesz, jöllehet az világos volt számomra, hogy az eredmények érvénye túlmutat az államszocializmus korszakán. De ennek a korszaknak a közeli végét nem láttam előre, s nem láthatták előre a válaszadók sem.

A rejtett kapcsolatok feltárása

Annak érdekében, hogy a minta egészének összetételét jellemző *szociológiai-demográfiai* változók, valamint a *nemzettudati változók* közötti rejtett kapcsolat feltáruljon, olyan számítási eljárást kellett keresnem, amely módot ad az összes változó együttes kezelésére. Ez az eljárás a kanonikus korrelációs számítás.

Az első kanonikus változó értelmezésekor a mobilitásból kell kiindulnunk, azaz abból, hogy a megkérdezett első, másod- vagy harmadgenerációs értelmiséginek tekinthető-e. A második kanonikus változó esetében a döntő fontosságú korrelációkat a zsidó vallási háttér, a zsidóság miatti üldözöttség esetében láthatjuk, hozzá képest fordított a katolikus vallási háttér korrelációja. Eszerint úgy tűnik, hogy a nemzeti tudatot magyarázó változók mérlegelése során az értelmiségi csoportba való bejutás *szerzett* vagy *adott* volta, illetve a *zsidó* vagy *katolikus* családi háttér döntő fontosságú.

A mobilitás által meghatározott kanonikus változó negatív korrelációt mutat a MAGYAR ÖNCÉLÚSÁG-gal, és pozitívan korrelál a MAGYAR ÚT-tal. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy minél stabilabb intergenerációs az értelmiségi státus, annál erősebben nyilvánul meg a historizált nemzetfelfogásnak és a nemzeti konfliktusok erőszakos megoldásának elutasítása, erőteljesebb viszont a nemzeti önkritika iránti hajlam és a jelen nemzeti problémái iránt tanúsított figyelem. Mindez a nemzeti társadalmat meghatározó külső tényezők leértékelésével, a nemzeti társadalomban szunnyadó erőkre való támaszkodás programjával párosul. Az első generációs, szerzett értelmiségi státus ezzel szemben kedvez annak a perspektívának, amely a nemzeti létet a múltba, illetve a jövőbe vetítve konfliktustudatot hoz létre, társulva a konfliktuskezelés erőszakos módjának helyeslésével, valamint a külső tényezők felértékelésének hajlandóságával.

A vallási háttér által meghatározott kanonikus változó a NEMZETI EGYSÉG és a MAGYAR SORS faktorokkal mutat negatív korrelációt. Mindkét faktor a nemzeti ügyek iránti nagyfokú tudatosságról tanúskodik, jóllehet tipikusan eltérő változatokat képviselve. A NEMZETI EGYSÉG modernebb, a MAGYAR SORS tradicionálisabb nemzetfelfogást képvisel. Mivel mindkét korreláció iránya azonos, arra következtethetünk, hogy a vallási-szocializációs háttér hatása elsősorban nem abban nyilvánul meg, hogy melyik faktor szerepel hangsúlyosabban a nemzeti tudatban, hanem abban, hogy egyáltalán megnyilvánul. Ugy tűnik, hogy a zsidó családtörténeti háttér ebben a tekintetben meghatározóbb, mint a katolikus háttér.

Az 1989-ben végzett vizsgálat mintájának megtervezése során az imént felvetett kérdéseket kívántuk tüzetesebben tanulmányozni. Ennek érdekében a mintát úgy állítottuk össze, hogy *négy korcsoport* (1927-1931; 1937-1941; 1947-1951; 1957-1961 években születettek), *három mobilitási fok* (első generációs, második generációs, harmadik generációs értelmiségi), valamint *három vallási háttér* (katolikus, protestáns és zsidó) legyen képviselve a mintában. A korcsoportok kiválasztásakor meghatározó szempont volt, hogy az ifjúkor vége valamilyen magyar történelmi sorsfordulóra essék (német megszállás és felszabadulás, 1956-os forradalom, új gazdasági mechanizmus bevezetése 1968-ban, a Kádár-korszak krízisének kezdete a hetvenes évek végén).

Megvizsgáltuk, hogy a magyar nemzetre vonatkozó tudáskészlet milyen szociológiai magyarázó változóktól függ. Egyes változókról kiderült, hogy nincs magyarázó értékük. Ilyen volt például a nem és a születési hely típusa. Más változókról megállapítottuk, hogy a nemzeti identitással ugyan összefüggnek, de magyarázó értékük viszonylagos, mivel maguk is az életkortól, a mobilitási foktól és a vallási háttértől függnének. Ilyen volt az MSZMP-tagság, a nyelvtudás, a családnév jellege (magyarosított, idegen, magyar), a felmenők születési lokalizációja (a trianoni béke által létrehozott magyar államterületen belül vagy kívül). Végül, olyan változók is akadtak, melyek feltehetően jelentős súllyal eshetnek latba a nemzeti identitás meghatározásában, de a kis esetszám miatt hatásuk statisztikai vizsgálata nem lehetséges (például szülők és nagyszülők nemzetiségi származása).

Korcsoport és nézetcsoport
(a nézetcsoportokon belül százalékos arányok)

	1927– 1931	1937– 1941	1947– 1951	1957– 1961
Politikai-jogi	19	32	29	20
Reménykedő	23	37	24	16
Érzelmi	38	31	24	7
Profiltalan	28	30	25	7
Népies-demokratikus	43	31	19	7
A korcsoportok arányai a mintában	32	32	24	12

A korcsoport szerinti bontásból az derül ki, hogy minél fiatalabb valaki, annál inkább nő a valószínűsége annak, hogy nemzeti identitását államnemzeti értelemben, azaz politikai, jogi hovatartozásként élje meg. Ezzel szemben az idősebb életkor inkább az államnemzeti típusú identitással ellentétes kultúrnemzeti (népies-demokratikus felhangokkal teli) nemzet-felfogásra hajlamosít.

Vallási háttér és nézetcsoport
(a nézetcsoportokon belüli százalékos arányok)

	Zsidó	Protestáns	Katolikus
Politikai-jogi	45	23	32
Reménykedő	9	48	43
Érzelmi	25	49	26
Profiltalan	11	38	51
Népies-demokratikus	8	47	44
A vallási csoportok arányai a mintában	19	41	40

A vallási háttér esetében a zsidó családtörténeti hagyomány messzemenően az államnemzeti, „Gesellschaft” típusú identitás fenntartásának kedvez. A második leggyakoribb preferencia az érzelmi nemzeti azonosulás irányába mutat. Ez esetben az önbesorolás válik a nemzeti identitás tengelyévé. A zsidó háttér megállapítása során úgy jártunk el, hogy azokat a válaszadókat vettük figyelembe, akik a négy lehetőségből (apai nagyapa, apai nagyanya, anyai nagyapa, anyai nagyanya) legalább két esetben zsidó felmenőről szóltak. Hasonló eljárással alakítottuk ki a katolikus és a protestáns vallási háttér változóit. A vallási háttér hatásait mutató táblázatból látható, hogy a protestáns és katolikus vallási háttér esetén az államnemzeti identitásnak nincs számottevő táptalaja. A protestánsok részint a „Gemeinschaft” kiindulású kultúrnemzeti felfogást vallják átlagon felül magukénak, részint a nemzeti identitás naiv (reménykedő és érzelmi) változatait fogadják el.

A mobilitás hatásai kevésbé markánsan nyilvánulnak meg. Az első generációs értelmiségiek körében alacsony az államnemzeti típusú azonosulás és magas az érzelmi típusú azonosulás előfordulása. Feltehető, hogy az ideologikus nemzeti identitás – függetlenül attól, hogy államnemzeti vagy kultúrnemzeti irányba mutat – értelmiségi szerephez szükséges elsajátítása során az érzelmi azonosulás az első fokozat. A második generációs értelmiségiek körében

Mobilitási háttér és nézetcsoport
(a nézetcsoportokon belüli százalékos arányok)

	Első	Második generációs értelmiségi	Harmadik
Politikai-jogi	15	38	47
Reménykedő	20	40	40
Érzelmi	33	42	25
Profiltalan	25	52	24
Népies-demokratikus	28	33	38
A mobilitási csoportok arányai a mintában	24	40	36

az arctalan, gondolatilag üres nemzeti identitás dominanciáját látjuk. A harmadik generációs értelmiségiek körében felülreprezentált az államnemzeti és reménykedő identitástípus.

Hipotézisünkre vonatkozóan tehát elmondhatjuk, hogy a nemzeti identitás típusát a magyar értelmiségiek körében egyaránt befolyásolja a vallási és a mobilitási háttér. A különböző nemzeti azonosulási változatok esetében azonban ez az együttes hatás más és más módon érvényesül. Úgy tűnik, hogy az államnemzeti identitás tudatos és naiv változataira elsősorban a vallási hagyomány hat, és kevésbé érvényesül a mobilitási háttér hatása. Ezzel szemben a nemzeti identitás tudatos vagy naiv kultúrnemzeti változatainak elsajátítása esetében nagyobb súlya van a mobilitásnak, mint a vallási hagyománynak (amelynek hatása természetesen sosem becsülhető le teljesen).

* * *

A nemzet mint társadalmi nagycsoport, miközben olvasztótégelyként homogenizálja és pszichológiailag egységesíti tagjait, nem törli ki belőlük alternatív kötődéseik emlékét. A nemzeti társadalomban a korábbi hovatarozások elvesztik ugyan eredeti identitásszervező funkcióikat, de mivel más és más körülmények között találkoztak a modern nemzeti ideológiával, voltaképpen egymással versenyző, plurális nemzetfelfogások kialakulásának vetették meg az alapját.

Az egymással versengő azonosulási minták legfőbb különbségét abban látjuk, hogy az önreflexió, a problématudat, a kérdezés és a keresés vagy pedig inkább a nemzeti létnek tulajdonított pozitív értékek magátólértetődősége és reflektálatlansága irányítja-e az egyént, amikor arra a nehéz kérdésre keresi a választ, hogy „miért vagyok magyar?”.

Bármelyik elv működik is az egyénben, tudva-tudatlan évszázadnyi idők során felhalmozott erők munkálnak a válaszban. A múlt változtathatatlan. A múltnak a változtatható jelenből támadó jövővel vagyunk adósai. A jövő nagy mértékben függ attól, hogy az egymással versengő nemzetfelfogásokat képviselő politikai és ideológiai erők a kiszorítás, az elfogultság és az előítéletes megbélyegzés, vagy a harmónia, a türelem, az alku és a kiegyezés útjára lépnek-e inkább.